

על משמעותו של גלגל המזלות ברצפות בתי הכנסת הקדומים בארץ-ישראל

מבוא

רצפות הפסיפט בבתי הכנסת הקדומים בארץ-ישראל שיש בהן תיאורים פיגורטיביים נדונות בהרחבה זה המישים שנה ויותר. כיום קיימת הסכמה רחבה כי הספינים (פגליים) שבהם מופיעים חזית אדריכלית (ספק ארון הקודש ספק המקדש), מנורות בעלות שבעה קנים וסמלי פולחן אחרים הם בעלי משמעות אסכטולוגית. הם באים לבטא את הכיסופים לבניין המקדש ולחידוש עבודת ה' בו. אף באשר למשמעות הספינים שבהם מתוארת עקדת יצחק (בבית-אלפא ובציפורי) ובאשר לקשר שבינם לבין הספין האסכטולוגי הדעות כמעט אחידות. אולם על משמעות גלגל המזלות שבמרכזו הליוס חלוקות הדעות. השאלה את מי או את מה מייצג הליוס/סול בבתי הכנסת מעסיקה את החוקרים עד עצם היום הזה. היה מי שראה בו ביטוי להשפעות פגניות,¹ ובדומה לכך, עדות לאמונה במזלות בקרב יהודי ארץ-ישראל.² אחרים מצאו בו קשר ללוח השנה העברי,³ ויש מי שמצא בו קשר לפרסום 'סוד העיבור' על ידי הנשיא הלל השני.⁴ החל הכלילי סבורה כי גלגל המזלות בעל העיצוב

מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה שנשאתי בקונגרס העולמי למרעי היהדות בירושלים בקיץ 1997.

- 1 E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, New York 1953, I, pp. 3-6; VIII, pp. 214-218; XIV, pp. 7-8, 26-27
- 2 E.L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1934, pp. 64-67
- 3 M. Avi-Yonah, *Art in Ancient Palestine*, Jerusalem 1981, pp. 396-397; M. Dothan, *Hamath Tiberias*, Jerusalem 1983, pp. 47-49
- 4 א"ג שטרנברג, גלגל המזלות של טבריה, טבריה תשל"ב, עמ' 72-87.

הייחודי הכולל את התקופות, את סמלי המזלות ואת אל השמש היה לוח שנה ליטורגי; לוח זה שימש מסגרת לטקסים שנתיים של הקהילה.⁵ לעומתה גרעון פרסטר ביקש לראות בגלגל המזלות המחשה חזותית של פיוטים המהללים את אלוהי ישראל ואת חוקי השולטים בבריאה. לדעתו הפסיפסים שימשו כמעין תחליף לספרי תפילה, שלא היו מצויים בידי המתפללים באותם ימים. גלגל המזלות שבמרכזו הליוס המסמל את החמה מציג לדעתו את הקדושה והברכה הטמונות בסדר האלוהי שביקום.⁶

זאב וייס ואהוד נצר סבורים כי דמותו של הליוס בפסיפסים של בתי הכנסת לא באה להמחיש את תפקיד השמש במרכז היקום אלא לסמל באופן אלגורי את כוחו ויכולתו של האל. האלוהים – השליט האמתי בעולם – זוכר את הבטחתו לאברהם בהר המוריה והוא יקים את המקדש באותו מקום.⁷ דומה כי גלגל המזלות ולמערך האייקונוגרפי כולו משמעות רעיונית שונה, ויש להבינו על רקע העימות בין היהדות לנצרות במאות הראשונות לספירה. מקובל לראות את תיאורי העקדה בבתי הכנסת כמסמלים את הבטחת ה' לאברהם וכקשורים לנושא הגאולה. זאת ראשית על סמך שבועת ה' לאברהם כי זרעו יהיה 'ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים וירש... את שער איביו' (בראשית כב, יז), ושנית בשל זיהוי מקום העקדה עם הר המוריה, שעליו נבנה לפי המסורת המקדש, וששם הוא עתיד להיבנות מחדש בבוא הגאולה.

לדעת וייס ונצר גם עבודת הקרבנות (במיוחד שני הכבשים של קרבן התמיד) נועדה להזכיר לאלוהים את הבטחתו לאברהם כי יהיה עם בני בניו לעתיד לבוא ויצילם מכל פורענות.⁸ אולם המסר העיקרי של סיפור העקדה אינו בהבטחה הניתנת בהתגלות השנייה של מלאך ה' בסוף הסיפור⁹ – הבטחה זו כבר ניתנה לאברהם בסיפור הברית בין הבתרים (בראשית טו) ובסיפור ברית המילה (שם יז), שבהם היא נושא מרכזי. הרעיון המרכזי בסיפור העקדה הוא העמידה בניסיון בתנאים קשים במיוחד. כל ייעודו של אברהם, אשר התנתק מארצו, ממולדתו ומבית אביו, אמור היה להתמש באמצעות יצחק בנו ('כי ביצחק יקרא לך זרע', שם כא, יב). אף על פי כן משנצטווה אברהם להעלות את יצחק לעולה ונדמה היה כי אבדה התקווה למימוש הבטחת ה', הוא לא היסס והיה נכון למלא את רצון אלוהיו. זה המסר של סיפור העקדה במקרא ובאופן זה הוא הובן במסורת היהודית מקדמת דנא, וכך יש להבין את הצגתו בפסיפסים של בתי הכנסת בבית-אלפא ובציפורי. לעומת המסר הפשוט של תיאורי העקדה, משמעותו הרעיונית של גלגל המזלות כשהוא מוצג בבית

5 R. Hachlili, 'The Zodiac in Ancient Jewish Art: Representation and Significance', *BASOR*, 228 (1977), p. 76

6 ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי הכנסת בעת העתיקה ומקומו במחשבה ובלוטורגיה יהודית', ארץ-ישראל, יט (תשמ"ז), עמ' 231-232. רעיון דומה העלה כבר י' יהלום, 'גלגל המזלות בפיוט הארץ-ישראלי', מחקרי ירושלים בספרות העברית, ט (תשמ"ו), עמ' 314-315.

7 ז' וייס וא' נצר, הבטחה וגאולה: פסיפס בית הכנסת מציפורי, ירושלים 1996, עמ' 36-39.

8 שם, עמ' 39.

9 אין לראות המסר העיקרי של סיפור העקדה בהיותו סמל לישועת ה' לנבחריו או לבריתו עם אברהם, כפי שמציע M. Shapiro, 'Ancient Mosaics in Israel: Late Antique Art — Pagan, Jewish, Christian' (1960), idem, *Late Antique Early Christian and Medieval Art*, New York 1979, p. 28. פרשני המקרא הביקורתיים רואים בדרך כלל בפסוקים אלה (בראשית כב, טו-יח) תוספת מאוחרת מאוד.

כנסת סתומה. כל אחד מן הפרטים המרכיבים אותו מוכר מן התרבות הפגנית אך המערך כולו ייחודי לבתי כנסת.¹⁰ במיוחד יש לשים לב לכך שבפסיפסים של בתי הכנסת הליוס/השמש מלווה בירה (ובכוכבים) (איורים 1-3). הצגה זו נדירה ביותר בתיאורי הליוס מחוץ לבתי הכנסת.¹¹ על כן בבואנו לבחון את המשמעות של הפסיפסים בבתי הכנסת עלינו לשאול שתי שאלות עיקריות: (א) מהן האסוציאציות שעוררו הצורות ההזותיות המרכיבות את גלגל המזלות אצל באי בתי הכנסת? (ב) מה הייתה תכליתם של הפסיפסים הפיגורטיביים בבתי הכנסת?

משמעות גלגל המזלות

מתקבלת על הדעת טענתו של פרסטר כי משמעות גלגל המזלות היא 'ניסיון לתאר את הסדר האלוהי השמימי, החוקיות במהלכי השמש והירח'.¹² עם זאת נראה שבהקשר של בתי כנסת יש לחוקיות זו משמעות אסכולוגית. משום כך גלגל המזלות הוא הגורם המקשר בין תיאור העקדה, המציג את האמונה המוחלטת בה' ואת העמידה בניסיון, לבין נושא הגאולה, הבא לביטוי בתיאור הזית אדריכלית, מנורות, כלי פולחן וסמלים אסכולוגיים אחרים.¹³ בהקשר זה מוצגים גרמי השמים שבגלגל המזלות – השמש, הירח והכוכבים – כעדים לנצחיות הברית בין ה' לבין עם ישראל ובית דוד.

בתיאור הליוס בקוודריגה (quadriga, עגלה הרתומה לארבעה סוסים) בבתי הכנסת יש לראות אימון של מצג מקובל ו'ג'יורו'¹⁴ לצורכי החברה היהודית תוך הוספת ירח וכוכבים. הליוס הפך כבר בעיני היהודים לסמל או למטפורה של השמש.¹⁵ מעבר זה נתאפשר גם לאור המזמור המתאר את השמש

10 הכלילי (לעיל, הערה 5, עמ' 65; וייס ונצר (לעיל, הערה 7), עמ' 28.

11 פרסטר מתנגד לדעה זו, משום שמצא דוגמאות בודדות (בעיקר בגמות) שבהן נראה ליד הליוס ירח ו/או כוכב. ראו: ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי הכנסת ומקורותיו האיקונוגרפיים' ארץ-ישראל, יח [ספר נהמן אביגד] (תשמ"ה), עמ' 391, הערה 100. אך דוגמאות אלה זניחות לעומת שפע הדוגמאות שבהן הליוס אינו מלווה בירה וכוכב, ראו: C. Letta, 'Helios/Sol', *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, IV, 2, Zürich 1988, pp. 366-384. אם התיאור במגיניו של קונסטנטינוס הוא הקבלה טובה (פרסטר [שם], עמ' 388), משום שבידו השמאלית של הליוס שוט ולפיד. נראה שיש כאן השפעה של תיאורי האלים ההליופוליטיים, המתוארים לעתים עם לפיד ביד ולידם ירח ו/או כוכב. ראו: Y. Hajjar, 'Heliopolitani Dei', *Y. Hajjar, 'Heliopolitani Dei'*, IV, 1, עמ' 577-573; IV, 2, עמ' 361. פרסטר, שם, עמ' 388.

12 על המשמעות האסכולוגית של הארית והשור אשר נמצאים משני צדי כתובת ההקדשה בכניסה לאולם התווך בבית הכנסת של בית אלפא ראו: M. Bregman, 'The Riddle of the Ram in Genesis 22: Jewish-Christian Contacts in Late Antiquity', F. Manns (ed.), *The Sacrifice of Isaac in the Three Monotheistic Religions (Analecta)*, 41), Jerusalem 1995, p. 140, n. 47; M. Friedman, 'More about the Mosaic Floors of Beth Alpha and Other Synagogues', *in Beth Alpha and Other Synagogues*, תודתי לפרופ' מירה פרידמן על המידע.

14 השו: 'In a world of religious syncretism, images and their meanings were sometimes conflated, each religion giving a specific meaning to images used in common'. B. Narkiss, 'Representational Art', K. Weitzman (ed.), *Age of Spirituality*, New York 1979, p. 370. 'הלכות עבודה זרה ומציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השנייה ובמאה השלישית', ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 199.

15 ח' מאק מניח כי לדעינותיו של 'ספר הרוים', המייחס לחמה כוחות משל עצמה, והמתאר טקסים פולחניים ומאגיים בקשר אליה, הייתה אחיזה בערי ישראל בסוף התקופה הרומית או בראשית התקופה הביזנטית. לדעתו חכמי ציפורי הכירו את עולם המאגיה העולה מ'ספר הרוים' ודומיו ולכן נהרו מאוד מלתאר דמות אדם-אל

תיאור אלגורי פיוטי כגיבור השש 'לרוץ ארץ. מקצה השמים' עד 'קצותם' (תהלים יט, ו-ז).¹⁶ המשמעות האסכולוגית של גלגל המזלות נובעת מהבטחה ה' לדוד כי ביתו וכיסא מלכותו ייכונן עד עולם. הבטחה זו הובעה לראשונה מפי נתן, בשם ה': 'זהקיתי את זרעך אחרוך... וכוננתי את כסא ממלכתו עד עולם. אני אהיה לו לאב והוא יהיה לי לבן... ונאמן ביתך וממלכתך עד עולם לפניך כסאך יהיה נכון עד עולם' (שמואל ב ז, יב-טז).¹⁷ הבטחה זו עוגנה בברית כתובה ושמורה, כאמור בדברי דוד האחרונים: 'כי ברית עולם שם לי ערוכה בכל ושמך' (שם כג, ה). ברית זו אינה ניתנת להפרה, משום ש'שבע ה' לדוד אמת לא ישוב ממנה' (תהלים קלב, יא; וכן: פט, ד-ה).

על מנת להמחיש את נצחיותה של הברית בין ה' לבית דוד מדמה אותה משורר תהלים לקיום סדרי הבריאה ולנצחיות השמים, השמש והירח, העומדים לעד: 'לעולם אשמור לו חסדי'¹⁸ ובריתי נאמנת לו. ושמתי לעד זרעו וכסאו כימי שמים... וחסדי לא אפיר מעמו ולא אשקר באמונתי. לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא אשנה. אחת נשבעתי בקרשי אם לדוד אכזב. זרעו לעולם יהיה וכסאו כשמש נגדי. כירח יכון עולם ועד בשחק נאמן סלע' (תהלים פט, כט-לח). באופן דומה מושווית נצחיות שלטון בית דוד לשמש ולירח: 'ייראוך'¹⁹ עם שמש ולפני ירח דור דורים... יפרח בימיו צדיק ור' שלום עד בלי ירח' (תהלים עב, ה-ז); 'ויהי שמו לעולם לפני שמש ינין' (קרי: ינון; שם, יז). מדברים אלה יש להבין כי השמש והירח הם הוכחה, המתחדשת מדי יום, לעצם קיומה של שבועת ה' כי בית דוד ייכון לעולם וכי שלטונו לא ייפסק לעד.

במקביל לרעיון זה אנו מוצאים בספר ירמיה את השמש, הירח והכוכבים כעדי הברית החדשה שבין ה' לעמו. ברית עתידית זו שונה מברית סיני, שהעם הפר אותה, בכך שאינה ניתנת להפרה. היא כתובה על לבות בני ישראל, ועל כן עומדת לעולם כימי השמים: 'כה אמר ה' נתן שמש לאור

ברצפת בית הכנסת שלהם. ראו: ח' מאק 'ייחודו של גלגל המזלות מבית הכנסת בציפורי ומדרשים מארץ ישראל', קתדרה, 88 (תמוז תשנ"ח), עמ' 54, 56. דברים אלה נשארים בגדר השערה, משום שלא נמצאו להם תימוכים של ממש. בפסיפס של ציפורי יש אמנם הסתייגות מהצגת השמש בדמות הליוס/סול, אך אין בכך עדות שבבתי כנסת אחרים ראתה הקהילה בהצגת הליוס/סול יותר מאשר שימוש בקונוונציה אמנותית להצגה סמלית של השמש. ראו גם: מ' דותן, 'דמותו של סול אינויקטוס בפסיפס של חמת טבריה', ח"ז הירשברג (עורך), כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 130-134.

16 אף אלגוריה פיוטית זו מבוססת על תפיסות מיתולוגיות קדומות. ראו: A. Weiser, *The Psalms*, trans. H. Hartwell (Old Testament Library), London 1962, pp. 199-200

17 בפסוקים אלה נתן מדבר בגוף ראשון בשם ה' ולכן גרסת 'לפניך' בצירוף 'עד עולם' תמוהה. עדיפה גרסת תרגום השבעים 'לפני'. יש להניח שהשיבוש בנוסח המסורה הוא תוצאה של הכפלה שגויה (דיטוגרפיה) של האות כ"ף מן המילה הבאה, 'כסאך'. השוו: H.P. Smith, *The Books of Samuel (ICC)*, Edinburgh 1977, pp. 301-302

18 המונח חסד מבטא יחסי ברית. ראו: מ' ווינפלד 'הברית והחסד' לשוננו, לו (תשל"ב), עמ' 90-91.

19 רש"י ופרשנים מסורתיים אחרים הבינו את 'ייראוך' כמוסב על אלוהים. אך המושא של 'ייראוך' הוא המלך. יש להעדיף את גרסת השבעים $\alpha\lambda\iota\sigma\upsilon\mu\pi\alpha\rho\alpha\mu\epsilon\upsilon\epsilon\iota$, אשר משקפת נוסח עברי של 'ייראוך'. ההבדל בין גרסת השבעים לנוסח המסורה נובע מסיכול האותיות רי"ש ואל"ף. משמעות הפסוק היא כי המלך יאריך ימים כמו השמש וכמו הירח דור דורים. השוו: ויזר (לעיל, הערה 17), עמ' 500-501 C.A. Briggs & E.G. Briggs, *Psalms*; 131, 133-134, 138. (ICC), Edinburgh 1907, vol.2, pp. 131, 133-134, 138. גם למילה 'לפני' משמעות של 'כמו', ראו שמואל א א, טז, איוב ד, יט. לפי יוסטינוס פסוקים אלה הם עדות לנצחיותו של ישו. St. Justin Martyr, *The Writings of St. Justin Martyr: The Dialogue with Trypho (The Fathers of the Church, 6)*, Washington 1948, pp. 198-199

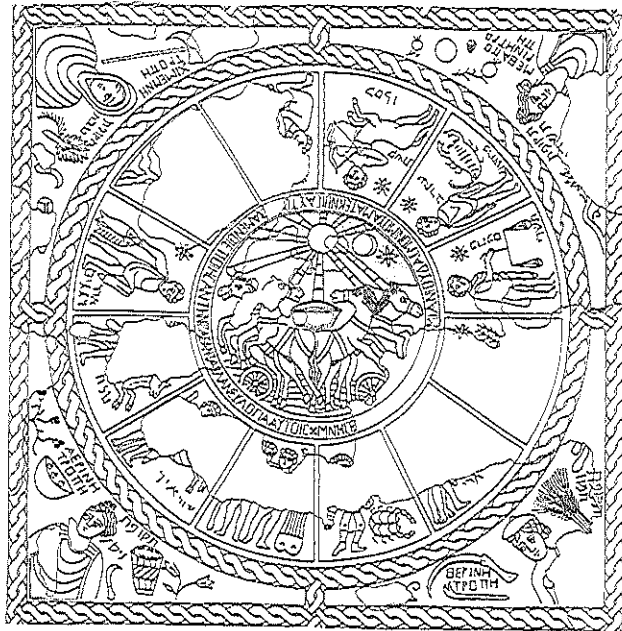
איור 1: הליוס, משמאלו כוכב ומימינו חצי סהר. בית הכנסת בחמת טבריה (צילום: זאב רדובן)

יומם חקת ירח וכוכבים לאור לילה... אם ימשו החקים האלה מלפני נאם ה', גם זרע ישראל ישבתו מהיות גוי לפני כל הימים' (ירמיה לא, לד-לו).

בפרק אחר כורך הנביא את נצחיות שלטון בית דוד על ישראל עם עבודת 'הכהנים הלויים' במקדש, ומדגיש כי התקפות של ברית ה' עם דוד ועם הלויים היא כתקפות סדרי עולם: 'אם תפרו את בריתי היום ואת בריתי הלילה ולבלתי היות יומם ולילה בעתם. גם בריתי תפר את דוד עבדי מהיות לו בן מלך על כסאו ואת הלויים הכהנים משרתי' (שם לג, כ-כא). באותה רוח מתאר גם בן סירא, מאות שנים מאוחר יותר, את זכות אהרון וצאצאיו לכהונת עולם: 'ותהי לו ברית עולם ולזרעו כימי שמים'.²⁰

ארבע התקופות, המופיעות בפסיפסים של בתי הכנסת כמסגרת לגלגל המזלות, אינן נזכרות בין העדים לתקופות הברית. אפשר לראות בהן פועל יוצא של סדירות הופעת השמש והירח, היום והלילה. אך נראה שהתקופות באות להזכיר לצופה היהודי את החלטת הבורא לאחר המבול כי החוקיות בסדר האלוהי לא תופר עוד, וכי כל החילופים בטבע יתנהלו כתקנם 'עד כל ימי הארץ זרע וקציר וקר וחם וקיץ וחורף ויום ולילה לא ישבתו' (בראשית ה, כב). לפי חלק מדרשות הו"ל נמנות כאן שש תקופות

20 בן סירא מה, כו (מהדורת סגל, עמ' שיא).

איור 2: תרשים (משמאל) ותצלום (למטה) של גלגל המזלות ובמרכזו מרכבת השמש, בלוויית ירח וזכב. בית הכנסת בציפורי (צילום: נבי לרון)

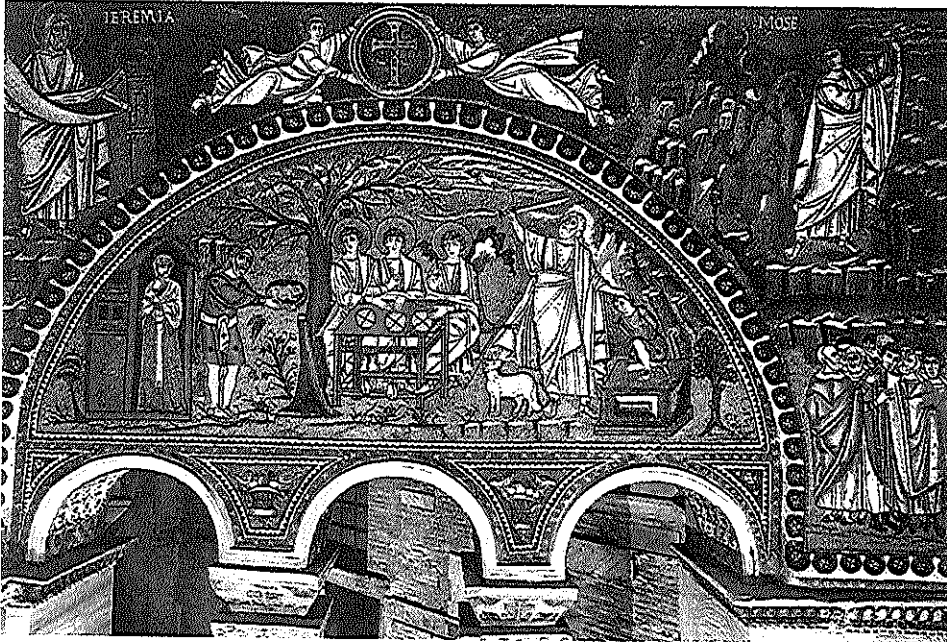

איור 3: הליוס במרכבתו, בלוויית ירח וכוכבים. בית הכנסת בבית-אלפא (חפציבה)

בשנה,²¹ אך בתרגום ירושלמי א' לפסוק זה נמנות ארבע תקופות: 'עוד כל יומי ארעה דרועא בתקופת תשרי ותצדה בתקופת ניסן וקורא בתקופת טבת ותומה בתקופת תמוז וקוטא וסתוא וימימי ולילי

21 'רבי שמעון בן גמליאל משום רבי מאיר אומר וכן היה רבי שמעון בן מנסיא אומר כדבריו: חצי תשרי מרחשון וחצי כסליו - זרע; חצי כסליו טבת וחצי שבט - חורף; חצי שבט אדר וחצי ניסן - קוד; חצי ניסן אייר וחצי סיון - קציר; חצי סיון תמוז וחצי אב - קיץ; חצי אב אלול וחצי תשרי - חום' (בבלי, בבא מציעא קו ע"ב). אותה מסורת מיוחסת לחכמים אחרים בתוספתא, תעניות פ"א ז (מהדורת ליברמן, תשכ"ב, עמ' 325), ובהבדלים קטנים ראו גם: בראשית רבה לד, יא (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 322-323). לעומת זאת בבראשית רבה י"ג, יב (שם, עמ' 121-122) נמנות ארבע עונות בלבד אך בהקשר אחר: 'אמר רבן שמעון בן גמליאל ארבעה שמות נקראו לה כנגד ארבע תקופותיה ארץ, תבל, אדמה, ארץ. ארץ כנגד תקופת ניסן... תבל כנגד תקופת תמוז... אדמה כנגד תקופת תשרי... ארץ כנגד תקופת טבת...! על המחלוקת על משמעות המילה 'תקופה' - אם היא מגדירה פרק זמן, את נקודת ההיפוך או את נקודת השיווי - ראו: גב"ע צרפתי, 'זהם תקופה בפסיפס של ציפורי', לשוננו, מט (תשנ"ז), עמ' 353.

איור 4 (משמאל): פסיפס מכנסיית סן ויטלה, רוונה, המאה השישית.
איור 5 (למטה): פסיפס מכנסיית סנטה מריה מג'ורה, רומא, ראשית המאה החמישית

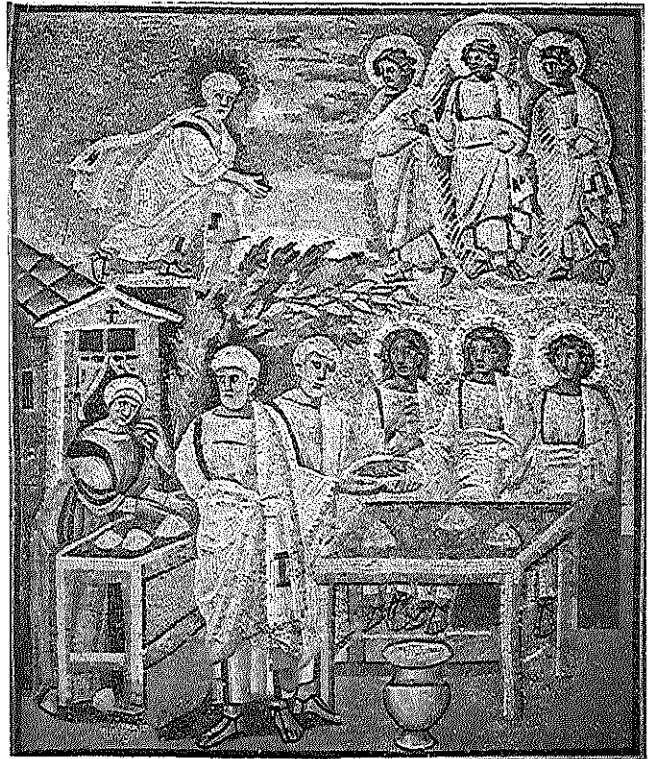
לא יתבטלון.²² כך גם בפרקי דרבי אליעזר: 'זרע זה תקופת תשרי קציר זו תקופת ניסן קר זו תקופת טבת והיום זו תקופת תמוז. קיץ בעתו וחרף בעתו'.²³ והרי אלו התקופות המופיעות בכל המערכים של גלגל המזלות בבתי הכנסת.

אם כן במרכז הגלגל נמצאים עדי הברית המבטיחים את נצחיותה, ובארבע הפינות החיצוניות – התקופות, המזכירות את החלטת ה' כי עדים אלה, שהם חלק מן הסדר האלוהי, לא ישבתו.

המסורת בדבר ברית עולם עם בית דוד באה לביטוי

22 א' שבאן סוען לתלות ברורה של התרגום המיוחס ליונתן בפרקי דרבי אליעזר, ובכך מאחד את צורתו המוגמרת של תרגום זה למאה השביעית או השמינית, ראו א' שבאן, 'לאופיו של תרגום התורה המיוחס ליונתן', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 109-115. אך קיימת גם האפשרות שמקורה של המסורת המפרשת את בראשית ה, כב לעניין ארבע התקופות הוא קדום, אך היא לא זכתה להנצחה בספרות חז"ל ומצאה את ביטוייה רק בתקופה מאוחרת יותר, בתרגום המיוחס ליונתן ובפרקי דרבי אליעזר במקביל.

23 פרקי דרבי אליעזר ח יב (מהדורת ווארשא, תרי"ב, עמ' יח).

גם בספרות הבת־מקראית: בדברי בן סירא,²⁴ בספר חשמונאים²⁵ ובפרשנות משיחית מקומראן לבראשית מט, י ולשמואל ב ז, יא,²⁶ פרשנות אשר את הדיה אגו שומעים בתפילת העמידה בברכה 'את צמח דוד עבדך מהרה תצמיחה... ברוך אתה ה' מצמיח קרן ישועה'.²⁷

המסורת הרואה בשמש, בירח ובכוכבים עדות לקיומה של הברית עם בית דוד הייתה מושרשת בקרב העם עד כדי כך שרבי ביקש מרביי הייא להודיע לו על מולד הירח וקידושו בסיסמה 'דוד מלך ישראל חי וקיים'.²⁸ נוסחה זו מתקיימת עד היום ונאמרת בכל פעם שמברכים על הלבנה החדשה. השמש והירח כעדי הברית מוזכרים בווריאציות שונות בספרות המדרשית בתרגומים ובפיוט. במדרש איכה רבה נאמר: 'זכרו את בוראכם עד שבהרותיכם קיימות. עד שברית כהונה קיימת... עד שמלכות בית דוד קיימת... עד שברית ירושלים קיימת... עד אשר לא תחשך השמש (קהלת יב, ב) למלכות דוד דכתיב ביה וכסאן כשמש נגדי (תהלים פט, לו) [והאור והירח והכוכבים] (קהלת שם)'.²⁹ אותה תפיסה מוצאת את ביטוייה בתרגום יונתן לישעיה ס, כ, 'לא יבוא עוד שמשך', המזהה את שקיעת השמש עם ביטול המלוכה: 'לא תבטיל עוד מלכותיך'.

בקינה לליל ט' באב הפותחת ב'אז בחטאנו', קינה שעל פי דניאל גולדשמידט היא מימי הגאונים הראשונים,³⁰ מתאר הפייטן את עדי הברית, השמש הירח והכוכבים, לאחר החורבן במצב של הסתר פנים ואבל. כשנראה שמופרת הברית בין ה' לבין עמו, כהגיו ובית דוד, נעלמים זמנית גם עדי הברית: 'חשך השמש וירח קדר וכוכבים ומזלות אספו נגהם', ומכאן והלאה הפייטן מונה את המזלות המתאבלים על החורבן. 'טלה ראשון בכה... יללה השמייע שור... כוכב תאמים נראה חלוק כי דם אחים נשפך כמים. לארץ בקש לנפול סרטן...' וכן הלאה, והרי לנו בפיוט אחד כל המערך של גלגל המזלות פרט לתקופות.

העדת השמש בשבועה נהגה בקרב היהודים זמן ממושך. יעידו על כך דברי בר קפרא ור' זעירה,³¹ וכן מאוחר יותר דברי הרמב"ם: 'מי שנשבע בשמים ובארץ ובשמש וכיוצא בהן, אף על פי שאין כוונתו אלא למי שבראם, אין זו שבועה'.³² אף 'החזונים היווניים וההלניסטים ושבועת האמונים לקיסר

24 יזירם לעולם קרנו [וי]תן לו] חק ממלכת וכסא הכין על ירושלים' (בן סירא מז, טז-יז) [מהדורת סגל, עמ' שכד].

25 'דוד בחסדו נחל כסא מלכות לעולם' (חשמונאים א ב, נו) [מהדורת כהנא, עמ' קח].

26 'הקיימותי את ודעכה אחריכה והכינותי את כסא ממלכתו [עד עולם] אני [א]ה[יה] לוא לאב והוא יהיה לי לבן הואה צמת דויד העומד עם דורש התורה אשר...] בצי[ון בא]חריית הימים כאשר כתוב והקיימותי את סוכת דויד הנופלת היא סוכת דויד הנופל [וא]חר יעמוד להושיע את ישראל' J.M. Allegro, 'Further Messianic References in Qumran', *Literature*, *JBL*, 85 (1956), pp. 176-177 idem, *Qumran Cave 4. I: 4Q158-4Q186*. קטע זה פורסם שנית: *JBL*, 85 (1956), pp. 176-177 (DJD, 5). Oxford 1968, pp. 53-54

27 על הזיקה בין תפילת העמידה למקרא ראו: מ' ויינפלד, 'מקורה המקראי של תפילת העמידה בשבת ומועד', *תרביץ*, סה (תשנ"ו), עמ' 547-560.

28 'אמר ליה רבי לרבי חיאי זיל לעין טב וקדשיה לירחה ושלח לי סימנא דוד מלך ישראל חי וקים' (בבלי, ראש השנה כה ע"א).

29 מדרש איכה רבה, פתיחתא כג (מהדורת בובר, עמ' 16-17). בובר מתארך את מדרש איכה למאה הרביעית, לאחר שנסדר הירושלמי, בשנת 248, ולפני שנסדר הבבלי, בשנת 500. ראו: שם, עמ' ה.

30 ד' גולדשמידט, סדר הקיינות לתשעה באב, ירושלים תשכ"ח, עמ' יא.

31 ירושלמי, גדרים א, ב (לו ע"א).

32 רמב"ם, משנה תורה, הלכות שבועות יב, יג וראו: ש' ליברמן, 'יונית ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 105, 106 (והערה 173), 107.

פותחים... ברשימת העדים של זכס, ארץ ושמש.³³ במאה הרביעית קורא יוליניוס הקיסר לזאוס ולהליוס שיהיו עדים בשבועתו: ἵστω μέγας Ἥλιος.³⁴ לסיכום, העדת השמש בברית ובשבועת הייתה ידועה בקהילה היהודית בארץ-ישראל מספרי המקרא, שלהם נודע תפקיד מרכזי בפולחן בתי הכנסת, מן הספרות המדרשית, שהלכה והתגבשה באותה תקופה, מן הפיוט וכן מן הנוהג הרווח בקרב עם הארץ ושליטי הארץ היוונים והרומאים. גלגל המזלות שבמרכזו השמש המלווה בירח ובכוכב או בכוכבים, ושסביבותיו עונות השנה, מסמל אפוא בבתי הכנסת את העדים לברית הנצחית בין ה' לבין עמו, משיחו וכוהניו, כפי שהיא באה לביטוי במקרא ובספרות חז"ל. המערך הצורני אומץ מן התרבות ההלניסטית והרומית,³⁵ ואפשר ששורשיו אף במזרח התיכון הקדום,³⁶ אך משמעותו יהודית מקורית, משום שגרמי השמים עברו כבר תהליך של דהימיתולוגיזציה. השמש והירח הם חלק ממעשי האל בבריאה ובאו להעיד כי הברית אשר 'כרת ה' את אברהם... לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת' (בראשית טו, יח) שרירה וקיימת, משום שהיא נתמכת בברית עולם בין ה' לצאצאי אברהם ובין ה' למשיחו מבית דוד. השמים, השמש, הירח והכוכבים, היום והלילה הם עדי הברית, וכל עוד הם קיימים, בטוהים היהודים כי הבטחת ה' תתממש, וכי בבוא היום תיכון מלכות בית דוד, ייבנה בית המקדש, ותתחדש עבודת ה' בו.

תכליתו של גלגל המזלות בבית הכנסת

בבואנו לבאר את המשמעות הרעיונית של התיאורים עלינו לשאול מה היה המאחז בחיים (Sitz im Leben) של רצפות הפסיפס, לאיזו תכלית כווננו, ומה היה התפקיד שמילאו בחיי הקהילה. נראה שיש לברר את המשמעות של התכנית האייקונוגרפית על רקע היחסים בין היהדות לנצרות, שהלכה והתעצמה באותה עת בארץ-ישראל. הנצרות, אשר מכורתה ביהדות, השתמשה בעולם המושגים היהודי לביסוס טענתה שהיא היורשת של עם ישראל המקראי.³⁷ כבר במאה השנייה טוען יוסטינוס מרטיר כי ליהודים אין עוד חלק בכתבי הקודש משום שסרבנותם מונעת מהם להבינם כראוי. רק הנוצרים מסוגלים להבין את הדברים נכונה ואי לכך הבעלות על כתבי הקודש עוברת לנוצרים, שהם 'ישראל האמת'.³⁸ קריאה נכונה של כתבי הקודש והבנתם מוכיחה לטענתו כי המקרא ניבא את

33 מ' ויינפלד, 'שבועת אמונים לאסרחון - אופייה ומקבילותיה בעולם המזרח הקדום', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, א (תשל"ו), עמ' 69.

34 The Works of Emperor Julian, W.C Wright, trans., London 1961, III, p. 22. על ἵστω במשמעות של עדות (ראו גם: εἶδω (B), p.227. Oxford 1996, 7th ed. Liddell and Scott, An Intermediate Greek-English Lexicon.

35 The Imperat. in protestation, ἵστω Ζεὺς αὐτός = be Zeus my witness שמש (כאלוהות) המובלת במרכבות וסוסים מוכרת בפולחן ירושלים בסוף תקופת בית ראשון - מסופר כי הוצאו מן המקדש ברפורמה של יאשיהו: מלכים ב כג, יא.

36 בנושא זה אני מקווה לעסוק במקום אחר.

37 איגרת אל הרומים ט, י-יג.

38 יוסטינוס (לעיל, הערה 19), עמ' 165 (פרק 12), 191 (פרק 29), 340 (פרק 123), 341-343 (פרק 125). השוו: מ' הירשמן, המקרא ומדרשו: בין חז"ל לאבות הכנסייה, תל-אביב 1992, עמ' 13-18. The Homilies of Saint Jerome II (The Fathers of the Church, 57), Washington 1966, pp. 68-69

בואו של ישו ועם בואו בטל תוקפו של החוק הישן, שנועד ליהודים בלבד, בפני החוק החדש, המכוון לכל בני האדם. הווי אומר, הברית החדשה מבטלת את הברית הישנה ובאה במקומה לעד.³⁹ דברים ברוח זו חזרו ונשנו במאות השנים הבאות בדרשות, בהמנונים, בפירושים ובהיבורים תאולוגיים של אפרים הסורי, כריסוסטום, היירונימוס, אוגוסטינוס ואחרים. המקדש חרב משום שהיהודים דחו את ישו וגרמו למותו, והוא במותו-קרבנו ביטל את חוקי התורה – את זבח הפסח, את הקרבנות, את המעשרות את הכהונה והלווייה.⁴⁰ חורבן המקדש וביטול הפולחן בו היו עבור הנוצרים הוכחה לביטול חוקי התורה, היינו לביטול הברית בין ה' ליהודים, למותה של היהדות ולסיום תפקידה בהיסטוריה.⁴¹ המקרא שימש לנוצרים בסיס לתביעותיהם הדתיות וההיסטוריות, והתנהל מאבק בינם לבין היהודים על פירוש. כל פסוק אפשרי נוצל כדי להוכיח כי במקרא חזו את בואו של ישו ואת חורבן המקדש.⁴² בפסוק 'לא יסור שבט מיהודה ומחזק מבין רגליו עד כי יבא שילה' (בראשית מט, י), ראו נבואה על ישו, נבואה שהתממשה, כי מאז צליבתו לא היו עוד מלכים ביהודה, כלומר אכן סר שבט מיהודה ומחזק מבין רגליו.⁴³

הנאמר בדניאל ט, כד-כו פורש כנבואת המלאך גבריאל לדניאל כי המקדש עתיד להיחרב חורבן מוחלט וסופי. ישו אישר נבואה זו ולכן המקדש לא יוכל להיבנות מחדש – העובדה שהמקדש לא שוקם מהריסותיו הייתה הוכחה לאמתות הדברים.⁴⁴

לחורבן המקדש נודעו השלכות על האמונה בנצחיות שושלת בית דוד משום שקיים קשר אידאולוגי בין בניית הבית לה' לבין הבטחה ה' כי צאצאי דוד ימלכו לעולם.⁴⁵ חורבן בית ה' גורר אם כן הוכחה לביטול הבטחת שלטון עולם לבית דוד.

דבקות היהודים בדתם ואמונתם כי הברית בינם לאלוהים שרירה וקיימת, וכי בעתיד ישבו לירושלים ויבנו את המקדש, הציקה מאוד לאבות הכנסייה.⁴⁶ דברים אלה היו התרסה כנגד תביעות הנוצרים להיותם 'ישראל האמתית'. לא ייפלא אפוא כי ניסיונו של יוליינוס להתזיר את ירושלים ליהודים, לבנות את המקדש ולהדש בו את הקרבת הקרבנות, צעד שגרם לפרץ של שמחה והתלהבות בקרב היהודים, היה אירוע טראומטי לנוצרים.⁴⁷ שיקום המקדש בירושלים ותידוש

39 יוסטינוס (שם), עמ' 164 (פרק 11), 256 (פרק 67).

40 Ephrem the Syrian, *Hymns*, trans. and introd. K.E. McVey, New York 1989, pp. 249, 254-256, 298-300

41 R.L. Wilken, *John Chrysostom and the Jews*, Los Angeles & London 1983, pp. 45, 126, 136-137

42 R.S. Sarason, 'The Interpretation of Jeremia in Judaism', I.J. Petuchowski (ed.), *When Jews and Christians Meet*, Albany 1988, pp. 99-123; Saint Augustine, *The City of God, Books 17-22 (Fathers of the Church, 24)*.

Washington, DC 1954, Book 17, ch. 9, 10, 12, 16-18, 33 et al.

43 יוסטינוס (לעיל, הערה 19), עמ' 227-226 (פרק 52); היירונימוס (לעיל, הערה 38), עמ' 64-62.

44 לאישור הנבואה ראו: מתי כד, א-ב; לוקס יט, מא-מד. וראו: אפרים הסורי (לעיל, הערה 41), עמ' 232, 254-256; וילקן (לעיל, הערה 41), עמ' 131.

45 ראו: שמואל ב ז, יג; מלכים א ה, כ; תהלים ב, י; עז, סט-ע; קלב, יא-יז. על הקשר האידאולוגי הזה עמד כבר מ' ויינפלד, מיהושע עד אישורו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 100-114. אני מודה לד"ר רות פידלר שהסבה את תשומת לבי לכך.

46 אפרים הסורי (לעיל, הערה 41), עמ' 305-300 ואילך.

47 שם, עמ' 230-236.

איור 6 (מימין):
תחתית כלי זכוכית,
המאה הרביעית
איור 7 (משמאל):
קערת מנחה, המאה
הרביעית

הפולחן בו היו שומטים את הבסיס הרעיוני לחוקיותה של הנצרות כיורשת היהדות ולא־לוהיותו של ישו, אשר ניבא על חורבנו הסופי של המקדש.⁴⁸ אפרים הסורי ניסה להניא את המתנצרים מלחזור ליהדות בתגובה על אותו אירוע ופירש אותו כניסיון של אלוהים, הבוחן את המאמינים האמתיים.⁴⁹

גם אחרי שהיזמה לבנות את המקדש נכשלה לא פסה מלב היהודים התקווה לשוב לירושלים. כריסוסטום מעיד שבזמנו, דור אחרי מות יוליינוס, דיברו יהודי אנטיוכיה על השבת ירושלים ליהודים.⁵⁰ ליהודים באנטיוכיה, וכנראה לא רק בה, הייתה השפעה רבה על הנוצרים. רבים מן הנוצרים נטלו חלק בתגיי היהודים, בטקסיהם ובצומותיהם. דרשותיו של כריסוסטום כונו אל אותם נוצרים מתייהדים, שהיוו סכנה לממסד הנוצרי ולרעיון כי הנצרות היא היורשת את ישראל.⁵¹ עצם הרעיון של שיבת היהודים לירושלים היה קריאת תיגר על הנצרות, משום שהוא מעיד כי הברית בין ה' לעם ישראל, ליהודים, קיימת. על כן עשו אנשי הכנסייה מאמצים מרובים כדי לשכנע כי אין יסוד לתקוות היהודים משום שאלוהים הפר את בריתו עמם. נבואות הנחמה המדברות על שיבת עם ישראל לציזון ועל בניית המקדש והארץ (ישעיה לז, ו; נת, יב; יחזקאל כה, כה-כו; לו, ח וכיוצא באלה)

48 רצונו של יוליינוס לבנות את המקדש בירושלים ולחדש בו את הפולחן לא נבע מאהבת היהודים, אלא מתוך המאבק בין הנצרות להלגים, והיזמה הזאת נועדה למנוע את התפשטות הנצרות. יוליינוס השתמש בעדה היהודית, הדיבקה באמונתה, נגד הנצרות. יוליינוס הבין שהמקדש בירושלים הוא סמל הלגיטימיות של היהדות ומשמיט את הבסיס לתביעות הנוצרים להיותם יורשי ישראל, וכן כי בנייתו תוכיח כי נבואתו של ישו על חורבנו הסופי הייתה נבואת שקר, ולכן ישו אינו אלוהים. ראו: וילקן (לעיל, הערה 41), עמ' 138-144.

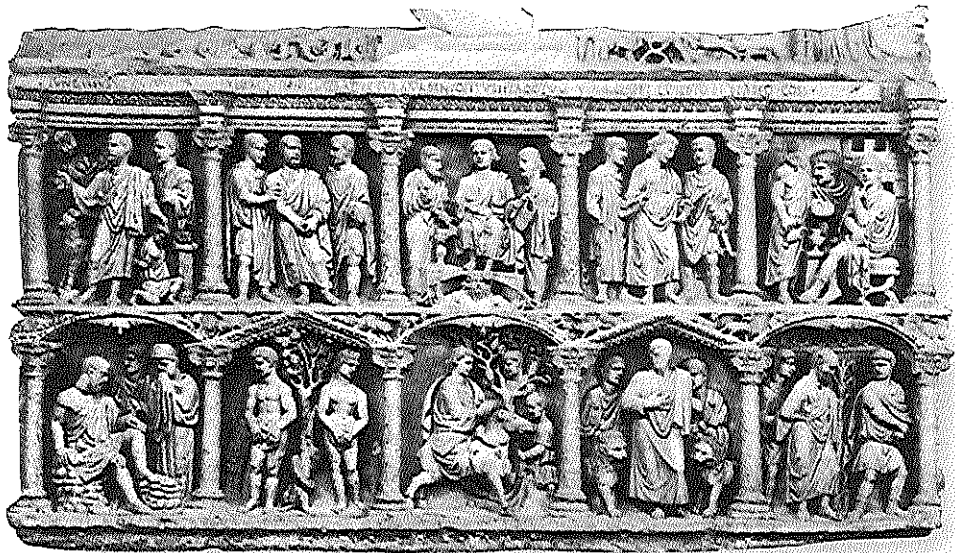
49 אפרים הסורי (לעיל, הערה 40), עמ' 122-124.

50 R.L. Wilken, 'The Restoration of Israel in Biblical Prophecy: Christian and Jewish Responses in the Early Byzantine Period', J. Neusner & E.S. Frerichs (eds.), *To See Ourselves as Others See Us*, Chico, CA 1985, pp. 461ff.

51 וילקן (לעיל, הערה 41), עמ' 67-68.

פורשו באופן שיתאים לדוקטרינה הנוצרית. ובין השאר נטען כי הנבואות התממשו כבר בעבר או שנתכוונו להווייה הרוחנית המצויה בכנסייה הנוצרית. מפירושו של היירונימוס מתקבל הרושם שהוא לא עסק בפרשנות הטקסטים בלבד אלא התפלמס עם אמונות ודעות של היהודים בני זמנו, אשר האמינו כי דברי הנחמה של הנביאים יתקיימו בעתיד ואולי אף בעתיד הקרוב.⁵² אוגוסטינוס המשיך בפולמוס עם אמונת היהודים כי הבטחת ה' לדוד שבניו ישבו על כיסאו לעד טרם מומשה ועם ציפייתם לבוא המשיח האמתי – 'המשיח שלא יסבול ולא ימות'. כקודמיו הוא תאשים את היהודים בהוסר הבנה ובעיוורון, וכמותם הוא פירש את הטקסטים הדנים בברית בין ה' לבית דוד כמכוונים לישו ולכנסייה.⁵³

החכמים הדפו את ה'מתקפה' הנוצרית בכל דרך אפשרית. ממשיכיהם של מלכי יהודה היו בעיניהם ראשי הגולה בבבל והנסיאים בארץ-ישראל, 'לא יסור שבט מיהודה – אלו ראשי גלויות שבבבל, שרודין את ישראל בשבט, ומחקק מבין רגליו – אלו בני בניו של הלל, שמלמדים תורה ברבים'.⁵⁴ את חורבן ירושלים קיבלו אמנם כעונש על חטאים שונים – ביטול קריאת שמע של שחרית וערבית, ביטול תינוקות של בית רבן בה, ביווי תלמידי חכמים וכיצא באלה⁵⁵ – אך עם החורבן לא פקעה קדושת ירושלים והמקדש. להפך, עם ישראל המשיך לקדש אותם על אף חורבנם. הפסקת העבודה במקדש לא ערערה עמדה זו, כיוון שביהדות התקבל כבר הרעיון כי עבודת ה' במקדש היא רק אחת

איור 8: סרקופג מעוטר (יוניוס באסוס), המאה הרביעית. תיאור העקדה בשורה העליונה משמאל

52 היירונימוס (לעיל, הערה 83), עמ' 66-74; וילקן (לעיל, הערה 51), עמ' 448-452.

53 Saint Augustinc, *ibid.*, pp. 49-72, 135-136

54 בבלי, סנהדרין ה ע"א.

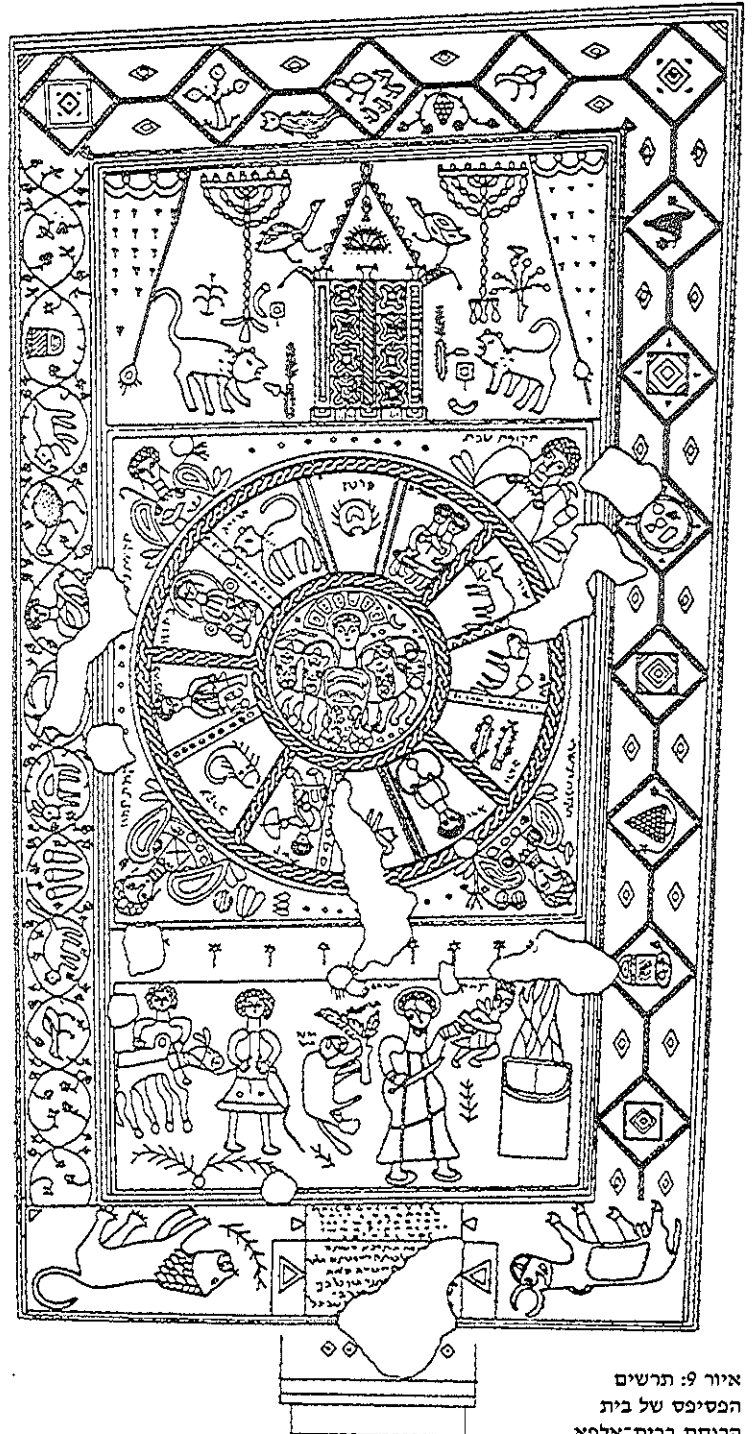
55 בבלי, שבת קיט ע"ב; שם, יומא ט ע"ב.

מדרכי עבודת ה'. היהודים המשיכו לעלות לרגל לירושלים בטי' באב ואולי אף בהודמנויות אחרות. הכתובת 'וראיתם ושש לבכם ועצמות[יכ]ם כדשא תפרחנה', הלקוחה מגבואת נחמה וגאולה לירושלים (ישעיהו סו, יד), ואשר נחקקה בידי עולה רגל יהודי בפנינה הדרומית של הכותל המערבי כנראה במאה הרביעית, מבטאת כיסופים עם תקווה ממשית לבוא המשיח.⁵⁶

המאבק בין הנצרות ליהדות ניטש אפוא על תקפותם של חוקי התורה, על המשיח ועל המקדש, דהיינו על תקפות הברית בין ה' לבין עם ישראל, לבית דוד והכוהנים.

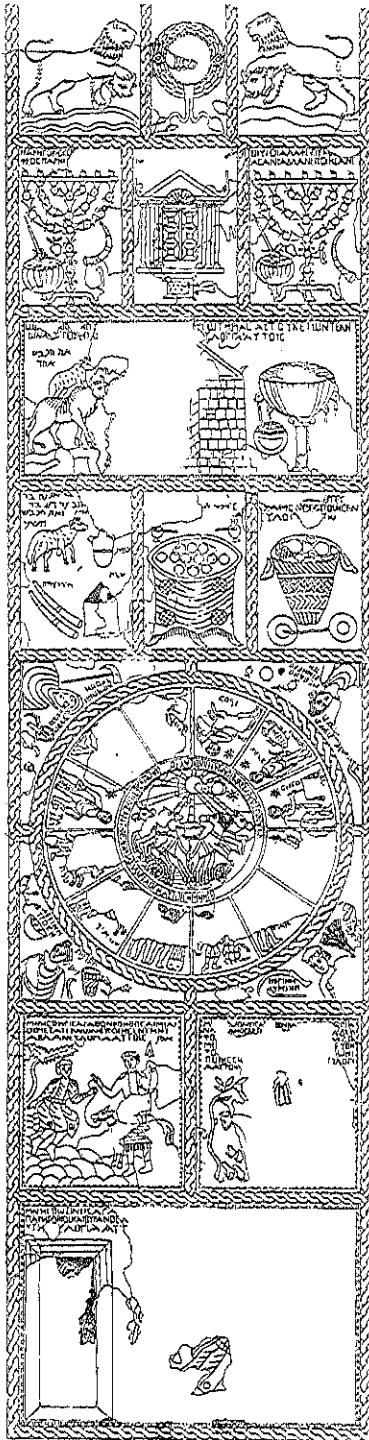
באי בתי הכנסת בארץ-ישראל בעת ההיא, אם לשפוט על פי שמותיהם וכתובות ההקדשה היווניות שבבתי הכנסת, לא היו 'עם לבדד ישכון', אלא נחשפו להשפעות התברתיות והתרבותיות של סביבתם, שהייתה נוצרית במידה רבה משהתקבלה הנצרות כדת הרשמית. במרוצת הזמן צברה הנצרות בארץ-ישראל כוח, ירושלים הפכה למרכז נוצרי, מצב היהודים החמיר וגאולתם נראתה רחוקה מתמיד. בנסיבות אלה גברה המבוכה הרוחנית ונתעוררו תהיות שמא יש מן האמת בדוקטרינה הנוצרית.

לתוך הלכי רוח אלה חלחלה טענת הנוצרים שאלוהים זנח את היהודים: 'בשעה שגלו ישראל מירושלים הוציאו אותם השונאים בקולרין והיו אמות

איור 9: תרשים הפסיפס של בית הכנסת בבית אלפא

56 ראו: ז' ספראי, קדושת ירושלים החרבה, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 20-39.

איור 10: תרשים הפסיפס שבבית הכנסת בציפורי

העולם אומרים אין הקדוש ברוך הוא הפץ באמה זו שנאמר כסף נמאס קראו להם... כן ישראל היו אומרים שאין להם תקומה שמאסן הקדוש ברוך הוא... אמר לו הקדוש ברוך הוא אפילו אני מהריב עולמי איני מגרש ישראל שנאמר כה אמר ה' אם ימדו שמים מלמעלה.⁵⁷ במצב זה היה צורך להדגיש חזור והדגש כי אלוהי ישראל לא עזב את עמו משום שבריתו עמם נצחית. לא ייפלא אפוא שבקהילה היהודית השתמשו בכל אמצעי אפשרי כדי להיאבק בתעמולה הנוצרית. בבתי כנסת בארץ-ישראל, שהיו מרכזים דתיים, תרבותיים וקהילתיים, היהודים התפללו, קראו בכתבי הקודש, למדו, דרשו דרשות, פייטו פיוטים ואף נתנו ביטוי חזותי להשקפותיהם ולאמונותיהם, כפי שעשו קודמיהם בבית הכנסת שבדורא אירופוס במאה השלישית.

האמנות משמשת כלי להפצת מסרים דתיים (ואחרים) ובכך היא ממלאת תפקיד דידקטי. האמנות הנוצרית מציגה דמויות וסיפורים מן המקרא בפרשנותם הטיפולוגית. יצחק, שהוא פרי התבטחה האלוהית,⁵⁸ הפך מוקדם מאוד לפרה-פיגורציה של ישו הן בהולדתו והן בעקדתו. בסיפור העקדה הוא מסמל את צליבתו-קרבנו של ישו, ובמשמעות סמלית זו הוא מופיע באמנות כבר מן המאות הראשונות לסה"נ⁵⁹ (איורים 6-8). סיפור התבטחה שניתנה לאברהם ולשרה באלוני ממרא (בראשית יח) משמש, כבר במאה התמישית, כאב-טיפוס לבשורה למרים אם ישו בסנטה מריה מג'ורה (איור 5), ומופיע לצד העקדה בסן ויטלה שברוננה במאה השישית (איור 4).

לעומת אלה הפסיפסים של בתי הכנסת מבטאים בסמלים שונים את המסר הדתי הלאומי-יהודי: החזית האדריכלית, מגורות שבעת הקנים, השופר, האתרוג, הלולב והמחתות

57 שמות רבה לא, י. שמות רבה הוא אמנם אסופה מאוחרת אך היא כוללת דרשות וקטעי מדרש עתיקים. ראו: A. Marmorstein, 'Judaism and Christianity', *HUCA*, 10 (1935), p. 238
 58 איגרת אל הגלטים ד, כב-לא.
 59 I. Speyart Van Woerden, 'The Iconography of the Sacrifice of Abraham', *Vigiliae Christianae*, 15 (1961), pp. 155-214

